

Hatásszándék és stílustulajdonosítás

Az agresszív kifejezésmódtól az átlagosig egy konvencionális metaforában?

1. Az *agresszió* főnév 'erőszakosság' (ÉKsz².), 'agresszív szándék, megnyilvánulás' (ÉrtSz.). Az *agresszivitás* főnév erőszakoskodás, 'erőszakos magatartás' (Bakos 1994). Az *agresszív* melléknévvel minősíthetünk olyan személyt, aki kihívóan, támadóan, erőszakosan viselkedik (ÉrtSz., Bakos 1994), továbbá jellemezhető vele a sértő, kihívó hang (Bakos 1994). Ha nyelvi megnyilatkozásokra vonatkoztatva beszélünk a fenti szavakról, akkor az agresszív megnyilvánulás, illetve a 'sértő, kihívó hang' értelmezés méltó figyelmünkre.

2. A jelentésváltozásokról és annak irányairól szólva kiindulhatunk abból, hogy a nyelv, ezen belül főként a szókészlet állandóan változik; a szójelentés szerkezete is mozgékony. Egy szó jelentését mindenekelőtt fogalmi tartalma határozza meg, tehát a szó megjelöl, felidéz valamely fogalmat (Hadrovics 1992: 64), emellett vannak a közlési funkcióban megnyilvánuló kísérő elemek: a szavak egy részében felidéződik valamely szemléletesség, értékelő, érzelmi elem, társadalmi rétegre utalás (Hadrovics uo.). Azonos (vagy csaknem azonos) fogalmat kifejező eltérő megnevezések (szinonimák) általában nem fogalmi tartalom szempontjából hordoznak figyelemre méltó többletet vagy eltérést, hanem az emocionális jelentés szempontjából (Károly 1970: 344). A jelentés érzelmi tartalma valamilyen értékelést hordoz, így az érzelmi tartalmat is hordozó szavakban ábrázoló és értékelő elem kapcsolódik össze (Péter 2005: 89). Péter Mihály (uo. 90–96) megkülönbözteti ezek között az értékelő szavaktól (*tuskó*, *számár*, *málé*, természetesen személyre vonatkoztatva, metaforikus használatban) a minősítő szavakat (*gebe*, *mázolmány*). Ez utóbbiaknak van semleges szinonimájuk: *ló* – *gebe* 'ló, rossz ló'; *festmény* – *mázolmány*: 'festmény, rossz festmény'. Az előző típus esetében nincs semleges szinonima.

Az emocionális jelentés is változhat, ez „az egész társadalom értékelő magatartásának változásával együtt járhat” (Károly uo.), s ez a változás melioratív vagy pejoratív irányú lehet (Károly 1970: 231–232, Hadrovics

1992: 310–312); azaz pozitív vagy negatív irányba tolódik el az emocionális tartalom. Pejoratív jelentésfejlődés – és egyben a fogalmi jelentés – megváltozása következett be például a *fellengzős* nyelvújítási szó jelentésszerkezetében: a 19. század első felében ’emelkedett, fenséges’ volt a jelentése, ma ’dagályos, nagyhangú’ (Károly 1970: 222). A *kacér* szó viszont eredeti jelentésében ’eretnek’, majd ’szodomita’; ebből fejlődött ki a ’buja’ jelentés. Bárczi Géza szerint (1963: 262–263) a szó jelentése már a XVIII. századra „megszelídült”, s ma már csak a magát kellett személyt minősíti melléknévi alakjában, a *kacérkodik* igének pedig kialakult egy olyan metaforikus jelentése, amely az eredetiektől teljesen eltér: ’valamivel félig-meddig komolyan foglalkozik; valamely tervvel, gondolattal’ (ÉKsz²). Itt tehát pozitív irányú jelentésfejlődés következett be, már a *kihívó*, *frivol* szinonimáknál is „szelídebb” a *kacér*, ez tehát melioratív jelentésváltozás.

A változás a túlzó kifejezéseket is érinteni szokta, idővel veszítenek erejükből. Ma már a *borzasztó*, *iszonyú*, *rettenetes*, *szörnyű* stb. szavakat mindennaposan, egészen apró kellemetlenségekre vonatkoztatva is használjuk.

3. Szólni kell a sztenderd nyelvváltozatnak más nyelvváltozatokhoz való viszonyáról is. A nyelvi sztenderd nem lezárt, nem változtathatatlan alakulat, sok évszázad alatt jön létre, és létrejötte után is változik. Amint kialakulnak, folyamatosan változnak minden társadalomban különféle viselkedési normák, öltözködési normák, etikai normák stb., úgy a beszéd milyensége is a viselkedés része, s annak normái is változnak (Tolcsvai Nagy 1998: 12). A különféle változatoknak saját normáik vannak; amint az egymás közötti érintkezés normái, az öltözködési normák stb. eltérők a különféle társadalmi rétegekben, környezetekben, szituációban, úgy a beszéddel kapcsolatos normák is mások az eltérő időben, szituációban, viszonylatban stb.

A kontextustól és a szituációtól elvonatkoztatva, egyértelműen nem lehet meghatározni, hogy egy nyelvi kifejezésmód megfelelő-e vagy nem. A beszédhelyzet, a beszédpartnerek, a beszélők, a beszédváltozatok értékelése stb. mind befolyásolja az elfogadhatóságot (Kontra 2006: 579). Tehát „a Grice-féle együttműködési alapelvben megfogalmazott koordináció nem föltétlenül zökkenőmentes, mert az interakcióban részt vevőknek megvan a saját beállítottságuk, motivációjuk” (Tolcsvai Nagy 1998: 28).

A művelt társadalmakban létezik tehát a sztenderd nyelvváltozat, mellett azonban más nyelvváltozatok is élnek; vannak helyzetek (szövegfaj-

ták), amelyekben ez a változat jelenik meg, ilyen a nyilvános megszólalás különböző helyzetekben, amint például az öltözködési normák is szituációfüggőek: nyilvános előadás tartásakor, színházban stb. más öltözködési norma él, mint például természetjárásakor vagy uszodába menéskor stb. Egyébként idővel és különböző társadalmakban ezek a normák is lazulnak.

A nyelvi kommunikáció sem csak valamely tartalomnak a közlése, hanem a beszélő és a hallgató egymáshoz való viszonyulása is, ennek és a szituációnak a figyelembevétele. Legfontosabb eleme a stílus, az a mód, ahogy közölnivalónkat a szóbeli vagy írásbeli közlés valamely területén a megfelelően kiválasztott nyelvi elemek segítségével kifejezzük, azaz a stílus a kifejezés hogyanjára, a kommunikációs helyzetnek megfelelő beszédváltozat. A stílusérték gondolati, érzelmi-hangulati, asszociációs tartalom (Szathmári 2004: 194).

Tehát a nyelvi megnyilatkozás egyúttal mindig viselkedés is.

4. Eljutottunk tehát a stílus és adekvátság kérdéséhez. Ugyanaz a beszédaktus különböző stílusban valósulhat meg.

Bizalmas: *Sokat dumáltunk a sztoriról.*

Közömbös vagy semleges: *Sokat beszélt az esetről.*

Választékos: *Nyilatkozott az eseményről.*

A szókészlet szintjén: *fal, zabál – eszik – étkezik; kuka – süketnéma – hallássérült* stb.

A stílust tehát a szinonimitás, variancia teszi lehetővé. A beszélő oldaláról célnorma, hatásszándék áll fenn, a hallgató oldaláról elvárásnorma, illetve valamilyen stílust tulajdonít a szövegnek, ugyanazt a szöveget azonos vagy eltérő stílusértékűnek tarthatják a befogadók (Tolcsvai Nagy 2006: 630), mivel az ő szociokulturális beállítottságuk, helyzetük, helyzetfelismerésük stb. más és más lehet.

5. Most rátérünk egy ige-típus, illetve egy szócsalád vizsgálatára.

A testi mozgást kifejező igék (mozdulat- és hangigék) által kifejezett cselekvés végrehajtása után nem tárgyi eredmény következik be, hanem egy mozdulat vagy egy hang valósul meg. Ezek elvont síkra kerülve sokszor igen gazdag használati kört fejlesztenek ki (Hadrovics 1992: 29).

Ezek közé tartozik a *rúg* ige is, mely az ÉrtSz. szerint első jelentésében, tárgyas használatban <Ember, állat> lábával, lábfejének vmely részével v. (ritk.) térdével hirtelen, durván üt, taszít, lök vkit, vmit: *farba rúg, hasba rúg, oldalba rúg* stb. A szó jelentésében tehát benne rejlik a 'bántalmaz, sérülést, fájdalmat okoz, durván sért, bánt' kétségtelenül agresszivitást kifejező elem. A TESz. szerint a magyarban már korán kifeje-

lódott a 'szembeszegülés, ellenállás' mozzanatra utaló átvitt értelmű használat is, egyéb átvitt értelmű használat mellett.

A *kirúg* igekötős igére az ÉrtSz. 'rúgással kiüt, kiver' jelentésben ilyen példákat hoz: *A ló ~ta a gyerek fogait – ~ta a pajtása szemét.* Tudjuk, hogy az ÉrtSz. még rendszeresen ad stílusminősítést: a szó negyedik jelentésében (átv, durva) minősítéssel így értelmezi az igét: Erőszakkal vagy büntetésképpen kitaszít, eltávolít vhonnan vkit *~ták a kocs mából, ~ták az állásából.* Ez tehát metaforikus használat, igei metafora.

Az erőszak, az agresszió tényezője tehát a szónak mind igekötő nélküli, mind igekötős alakjában is fellelhető. Minősítő szó: van semleges szinonimája.

A *kirúgták az állásából* fenti példából kiindulva nézzük meg most ennek semleges elbocsát szinonimáját, illetve az *elbocsát* szinonimáit rendezzük stilisztikai „hatásszándék” szempontjából:

választékos: *elmozdít, felment;*
semleges, közömbös: *felmond, levált, leépít, elküld, eltávolít;*
bizalmas: *szélnek ereszt, letesz, meneszt, lapátra tesz, kiteszi a szűrét, útilaput*
köt a talpára, csúszdára tesz;
durva: *kivág, kihajít, elcsap, kirúg.*

Más szempontból:

pejoratív (kakofemisztikus) kifejezések: *meneszt, kirúg, elcsap, kihajít;*
melioratív (eufemisztikus kifejezések): *felment, elenged, karcsúsít* (főként, ha valamely intézmény egészére vonatkozik).

A *kirúg* igeének 'elbocsát' értelemben vannak semleges, bizalmas, sőt választékos és melioratív szinonimái is.

A 2005-ben megjelent, bővített, átdolgozott Nyelvművelő kézisztár szerint a (Grétsy–Kemény 2005) *kirúg* igeének 'elbocsát' értelemben való használata főként a bulvárlapok címadásában gyakori. Ezt a megállapítást támasztják alá a mellékletként közölt anyag 1–20. példái. A figyelemfelhívó szerep világosan kitűnik abból, hogy a szerzők érzik a stílári különbséget a *kirúg* és szinonimái között, mivel a cikken belül más, néhol választékos szinonimát használnak (4. sz. *elmozdít*, 7. sz. *felment*) a szöveg belsejében. Ma azonban már nem ez a helyzet, sok esetben:

Néhány szövegrészlet a közelmúltból:

*Elengedték [a vizsgálati fogságból], mert ha nem, tudták, hogy **kirúgják** az egyetemről.*

(Kossuth Rádió, 2007. február 8.)

*A két rendőrt azonnal **kirúgták**.*

(Tévéhíradó, 2007. május 21.)

Mindkét mondat egyébként tárgyilagos hangvételű híryananyagban hangzott el. Egy televíziós kulturális műsorban 2007. szeptember 28-án a műsorvezető hét (!) alkalommal használta a *kirúg* igét az Operaházban bekövetkező leépítésekről szólva, az Operaház igazgatója ezzel szemben a semleges *elbocsát* igével élt az intézmény „karcsúsításával” kapcsolatban rá váró feladatokról nyilatkozva.

A szónak ilyen értelemben való használata nem új fejlemény.

Néhány erre vonatkozó szépirodalmi idézetet a Függelékben közlök, itt csak két, valóban korai példát mutatok be:

Móricz Zsigmond erőteljes, kemény prózájában is fellelhető a szereplők beszédében, tragikus élethelyzetekben, elkeseredett lelkiállapotban levő személyek megnyilatkozásaiban:

*– Mondd meg Fricinek, hogy nekem rögtön itt legyen... Velem nem fogtok ujjat húzni... Apádat **kirúgták**, mint egy kutyát, s ti így becsüljétek meg magatokat.*

(Kivilágos kivirradtig. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953. 12. 1. Első kiadása: 1926.)

Ebben a szövegrészben adekvátnak tarthatjuk a *kirúg* használatát. Bizonyára tudatos hatásszándék eredménye, amint a következő, ugyancsak elbeszélő műből való részlet is.

Az MTA Nyelvtudományi Intézetében készülő Nagyszótár szövegananyagában az első adat az ’állásából eltávolít’ jelentésű használatára 1936-ból található, Nagy Lajos Budapest nagykávéház című elbeszélésből idézi:

*Dolgozzanak! Hiszen nem lehet rendes cselédet kapni. Én minden héten **kirúgok** egyet, s ne adj Isten, hogy megfelelőt kapjak. – Hogyan, hogy **kirúgod**? Nem is mondasz fel nekik? – Nem.*

Az idézetből kitűnik a *kirúg* igének jelentése: 'durván, az emberies szokásoknak és törvényeknek nem megfelelően távolít el állásából'.

A Magyar Nemzet 2007. március 10-ei számában Roberto Ruspanti, az Udinei Tudományegyetem magyar nyelv és irodalom tanszékének professzora, Petőfi és Ady fordítója nyilatkozott a magyar kultúra védelmében, a következőképpen:

– *Először is azt tapasztaltam, hogy közvetlen környezetemben az ismerőseimet, tanárokat, irodalomtörténészeket, levéltárosokat, könyvtárosokat, egyszóval közalkalmazottakat, akikkel folyamatos kapcsolatban vagyok, minden magyarázat nélkül **kirúgták** munkahelyükről. Azért használok ezt a csúnya szót, mert ez fejezi ki legjobban az eljárást.*

A magyar kultúra olasz barátja tehát érzékeli a **kirúg** igének stílárís milyenségét, „csúnya szó”-nak minősíti, de itt helyénvalónak tartja használatát, a méltatlan eljárást minősíti vele, s egyben saját indulatát is kifejezi.

Ugyanennek a napilapnak 2007. február 10-ei számában jelent meg egy interjú Herskó Jánossal, az 1970 óta Svédországban élő kiváló magyar filmrendezővel. Nem tarthatjuk a helyzethez és a megkérdezett személyiséghez illőnek, helyénvalónak az újságíró következő kérdésfeltevését: *Az ötvenes évek elején már tanított a főiskolán, sikerei voltak. Miért **rúgták ki** mégis?* Megfelelő összhangban van-e itt a hatásszándék és a létrejövő stílushatás? (Szikszainé 2007: 110–114).

6. Hogyan felel meg tehát a hatásszándéknak, milyen stílust tulajdonít a hallgató vagy éppen az, akire vonatkozik a közlés, ha a *kirúg* igét hallja-olvassa? A különböző mentalitású befogadók ugyanazt a szöveget más és más stílustípusba sorolhatják, másként értékelik. A szó érzelmi tartalma mindig értékelést jelent, az érzelmi tartalom értékének változása jelentheti az egész nyelvet beszélő közösség értékelő magatartásának megváltozását. A túlzó kifejezések – mint láttuk – veszíthetnek erejükből. De veszít-e annak szemében, akire éppen vonatkozik?

Kérdés, hogy ez az igei metafora elvesztette-e agresszív jellegét, átlényegült-e az átlagos, esetleg semleges szférába? Vagy ennek a folyamatnak a jeleit láthatjuk már az idézett – és nem idézett, de tömegesen meglevő – példákban?

Az erős indulattól fűtött vagy éppen önironikus szövegekben nem új igénk ilyen metaforikus használata. Újdonság a tárgyilagos, nyugodt hangú szövegekben való megjelenése. Vajon – gyakorisága ellenére – múltó divatjelenségnek tarthatjuk-e, vagy megindult egy olyan fokú jelentésvál-

tozás útján, amely feledteti eredeti durvaságát, s differenciátlan használatúvá válva „átlagos”, semleges értékűvé válik?

Örvendetes és hasznos volna, ha a magyar társadalom viselkedéskultúrája a polgári értékek irányába lépne, ebbe a nyelvi kultúrát is beleértve, tehát e szó és más, agresszív és durva használatát (a „mosdatlan beszéd”-et) tekintve örülhetnénk, ha megmaradnának az indulatos, esetleg bizalmas közlések szavaként, megfelelő szituációban és nézőpontban. A helyénvalóságnak, az illőségnek beszédhelyzetben mérlegelhető, értékelhető voltát kell tehát az értékelésben és a minősítésben figyelembe venni (Domokosi 2007: 47).

Melléklet

Néhány példa a **kirúg** ’durván eltávolít’, majd ’állásától megfoszt’ jelentésű használatra az akadémiai nagyszótár anyagában:

1. *Bepiszkolják családi szentélyeiket, **kirúgják** feleségeiket, nem törődnek apjukkal, anyjukkal, gyermekeikkel, de szeretik az emberiséget.*

(Kosztolányi Dezső: Édes Anna. 1926. 101. l.)
’durván eltávolít’

2. *Mert ha egy év múlva megy, esetleg úgy **kirúgja** a biztosítótársaság orvosát, hogy arról koldul.*

(Molnár Ferenc: Hétágú síp. Pesti Erkölcsde. A dilettáns orvos. 1928. 103. l.)

’durván eltávolít’

3. *Csak ne vess... majd megmondom az úrnak, majd **kirúg** – pattan a szájából... Mire Joskó megint fölkacagott, s a hasát tapogatta.*

(Gelléri Andor Endre: Szoknyás inasok. Zsíroskenyér és alma. 1933. 67. l.)

’állásából, munkájából elbocsát’

4. *Megtiltom, hogy a másik inassal érintkezzél. Ha észreveszem, hogy egyetlen szót váltasz vele, ezt árulásnak veszem, és azonnal **kirúglak**. Megértetted? JÓZSI.*

(Zilahy Lajos: A szűz és a gödölye. Atheneum. Budapest. 1937. 67. l.)
’állásából, munkájából elbocsát’

5. Ez az ember itt olyan hangon beszél velem, hogy az hallatlan. *Impertinens fráter. Fehér. Na ne tessék azért mérgelődni, könyörgöm, elsején kirúgom.* (Kitárja az ajtót...)

(Békeffi László: Szerzők iskolája. Szegény Hannibál és a többiek. 23 szatíra. 1941. 23. l.)

’állásából, munkájából elbocsát’

6. Ismerlek téged, nagy fiú vagy. Ha a bátyád nem volna előmunkás, már régen *kirúgtak volna* innen.

(Veres Péter: Pályamunkások. 1951. 94. l. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest)

’állásából, munkájából elbocsát’

Irodalom

Bakos Ferenc 1994. *Idegen szavak és kifejezések kézis�ótára*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Bárczi Géza 1963. *A magyar nyelv életrajza*. Gondolat Kiadó. Budapest.

Domonkosi Ágnes 2007. Az értékelés és a minősítés a nyelvművelésben. In: *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Szerk. Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó. Gramma Nyelvi Iroda – Tinta Könyvkiadó. Budapest.

ÉKsz². 2003. *Magyar értelmező kézis�ótár*. Főszerkesztő Pusztai Ferenc. Akadémiai Kiadó. Budapest.

ÉrtSz. IV. 1965. *A magyar nyelv értelmező szótára*. Főszerkesztő Bárczi Géza és Országh László. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Grétsy László – Kemény Gábor 2005. *Nyelvművelő kézis�ótár*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.

Hadrovics László 1992. *Magyar történeti jelentéstan*. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Kontra Miklós 2006. A magyarországi magyar nyelvhasználat variabilitásáról. In: *Magyar nyelv*. Főszerkesztő: Kiefer Ferenc. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Magyar szókincstár 1999. Főszerkesztő: Kiss Gábor. Tinta Könyvkiadó. Budapest.

Magyar szinonimaszótár 1978. Szerkesztette: O. Nagy Gábor és Ruzsiczky Éva. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Péter Mihály 2005. *Nyelv, stílus, költői beszéd*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.

- Szathmári István 2004. *Stilisztikai lexikon*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Szikszaíné Nagy Irma 1994. *Stilisztika*. Trezor Kiadó. Budapest.
- Szikszaíné Nagy Irma 2007. *Magyar stilisztika*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *Magyar stilisztika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1998. A nyelvi norma. *Nyelvtud. Ért.* 144. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2003. Az alakzatok kognitív nyelvészeti megalapozása. In: *A retorikai-stilisztikai alakzatok világa*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2006. *Stilisztika. Magyar nyelv*. Főszerkesztő: Kiefer Ferenc. Akadémiai Kiadó. Budapest.